

НАЙДАВНІШІ ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСТВА ЗА ДАНИМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Найдавніше

Питання етногенезу та етнічної історії слов'янських народів належать до кола тієї проблематики, інтерес до якої у вітчизняній і зарубіжній історіографії не вщухає принаймні відтоді, коли Нестор-літописець спробував дати відповідь принаймні на одне із них, обґрунтувавши в “Повісті временних літ” свою дунайську теорію походження слов'ян. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. до їх висвітлення долучились представники тоді ще молоді науки — антропології, дані якої дозволяють реконструювати важливі аспекти етногенетичних процесів, а саме: з'ясувати шляхи міграцій первісних людських колективів; висвітлити роль окремих компонентів, які брали участь у формуванні давніх і сучасних народів; намітити напрямки їх генетичних зв'язків¹. Доведено, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Особливо цінним джерелом інформації є одонтологічні* ознаки, які дають змогу безпосередньо порівнювати давні та сучасні популяції: жодна інша система морфологічних маркерів, які використовуються в сучасній антропології, не надає таких можливостей.

Відомо, що сучасні слов'янські народи за своїми фізичними характеристиками істотно відрізняються між собою. На думку багатьох фахівців, в ареалі західних, східних і південних слов'ян виокремлюється принаймні п'ять антропологічних комплексів, або груп популяцій, а саме: біломоро-балтійська, яка охоплює північних росіян, більшість білорусів, частину поляків; східноєвропейська, властива більшості росіян і частині білорусів; дніпровсько-карпатська, поширена серед українців, словаків, частини чехів; понтійська, типовими представниками якої є болгари, та динарська, представлена серед слов'янської людності Балкан, надто чорногорців². Біломоро-балтійська і східноєвропейська група популяцій належать до кола північних, а понтійська і динарська — південних європеїдів.

* Одонтологія - розділ антропології, який вивчає міжгрупову мінливість расово-діагностичних ознак будови зубів.

Що ж до дніпровсько-карпатського комплексу, то він є проміжною ланкою між північними і південними європеїдами, більшою мірою тяжіючи до останніх³.

Приналежність сучасних слов'янських народів до різних гілок європеїдів все ж не заперечує того факту, що середньовічні слов'яни Центральної, Східної і Південної Європи мали багато спільних рис, а саме: доліхомезокранію, середню ширину обличчя (здебільшого різко профільованого) й середнє чи значне випинання носа⁴. Схожість деяких провідних характеристик, властивих більшості слов'янських краніологічних серій Х — ХІІІ ст., дає підстави для пошуків прабатьківщини і “вихідного” морфологічного типу слов'янських народів. Їх можна вести за допомогою ретроспективного методу, застосування якого виправдане консервативністю більшості спадкових фізичних рис людей, які самі по собі мало змінюються в часі. Останнє дозволяє визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями, причому лінію спадковості можна реконструювати навіть тоді, коли в антропологічному вивченні окремих історичних епох наявні “білі плями”, зумовлені відсутністю вихідних даних.

Підвалини сучасних уявлень про антропологічні витоки слов'янських народів заклав визначний чеський учений-славіст — яскравий представник французької антропологічної школи — Любомир Нідерле. Узагальнивши широкий комплекс археологічних і антропологічних даних, він відмовився від власного попереднього висновку про довгоголовість і світлу пігментацію “праслов'ян”, вказавши, що предки сучасних слов'янських народів не могли бути антропологічно однорідними. “Безсумнівно, — зауважив дослідник із цього приводу, — що вони не відзначались ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...”⁵. Різноманітність фізичних характеристик слов'янських племен пояснюється тим, що на їхній “прабатьківщині”, яка, за Л. Нідерле, охоплює Східну Польщу, Полісся, Поділля, Волинь і Київщину, стикалися ареали північноєвропео-

їдної доліхокефальної світлопигментованої та південноєвропеїдної брахікефальної темнопигментованої малих рас, або груп популяцій. Тут здавна мешкали носії різних антропологічних варіантів, жоден із яких не може вважатись "власне праслов'янським". Все ж їхні довготривалі контакти, які передували виникненню праслов'янської спільноти, сприяли формуванню деяких спільних рис, завдяки яким предки слов'ян відрізнялись від предків германців, фінів, фракійців чи іллірійців.

На думку сучасної російської дослідниці Т. І. Алексеевої, до них, передусім, належить відносна широколицість — ознака, яка в добу неоліту-єнеоліту була широко розповсюджена на території Центральної, Східної та Північної Європи. На півночі ареал широколицості обмежувався верхньою та середньою течією Західної Двини, на півдні — лівими притоками середньої течії Дунаю, на заході — верхньою та середньою течіями Вісли, на сході — нижньою течією Дніпра (рис. 1). У його північній частині широке обличчя здебільшого поєднувалось із видовженою (доліхокранною), у південній — як з доліхокранною, так і мезокранною формою черепа⁶.

Широколицість і доліхокранія — риси, властиві носіям ранньонеолітичної нарвської культури і племенам шнурової кераміки єнеолітичної доби Південної Балтії та частині людності фат'янівської культури доби бронзи⁷. Що ж до мезокраних широколицих форм, то вони в добу єнеоліту були розповсюджені в Північно-Західному Причорномор'ї і Подунав'ї, де межували з мезокраними вузьколицими варіантами Балканського півострова⁸.

Коментуючи ці висновки Т. І. Алексеевої, російський археолог В. В. Седов, який володів методикою краніологічних досліджень,

зауважив, що звернення до палеоантропологічних матеріалів віддалених історичних епох, метою яких є пошуки генетичних витоків слов'янських народів, є буцімто неправомірним. "Зіставлення антропологічних матеріалів, розірваних тритисячолітнім періодом панування обряду трупоспалення, — писав він у монографії, опублікованій наприкінці сімдесятих років минулого століття, — носить гіпотетичний характер і не може бути використане для серйозних висновків. Зокрема, для розв'язання конкретних питань етнічної історії слов'янства воно абсолютно нічого не дає"⁹.

Це твердження було надто категоричним. Згодом Т. І. Алексеева показала, що за специфічними пропорціями основних розмірів черепа і лицевого скелета (співвідношення висоти черепа до півсуми поздовжнього та поперечного діаметрів, висоти обличчя до ви-

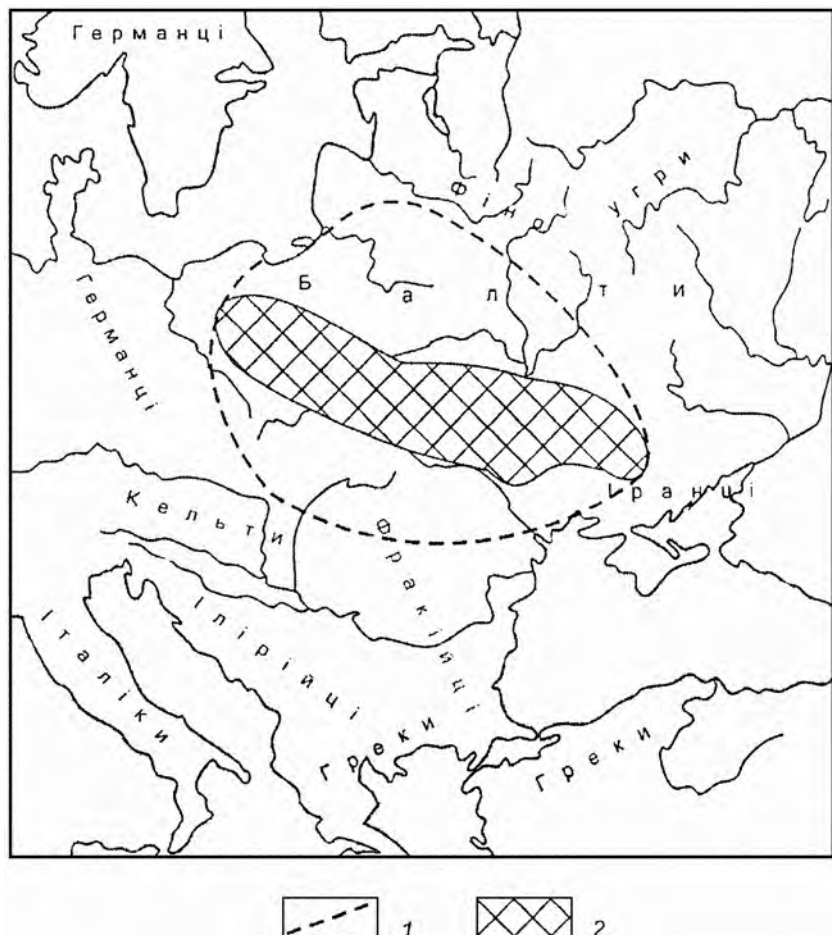

Рис. 1. Ймовірна "прабальканина" слов'ян (за Т. І. Алексеевою і В. П. Алексеевим, 1989)

Умовні позначення:

- 1 - за даними археології;
- 2 - за даними антропології

соти черепа, ширини носа до ширини обличчя) середньовічні слов'яни доволі чітко відрізнялись від середньовічних германців, виявляючи спорідненість з балтами. В основі цієї диференціації лежить гетерогенність населення попередніх історичних епох, зокрема племен культур шнурової кераміки, які були широко розселені на території Північної і Центральної Європи. В їхньому антропологічному складі виокремлюється два компоненти, а саме: відносно високоголовий, з низькими орбітами і доволі широким носом, і відносно низькоголовий, з високими орбітами і вузьким носом. Перший із них, згодом представлений серед слов'ян і балтів, був поширений в Південно-Східній Балтії, другий, властивий середньовічним германцям — на Півночі Західної Європи¹⁰. З цього, всупереч твердженням В. В. Седова, можна зробити принаймні два важливих етногенетичних висновки, а саме: поперше, уже в добу енеоліту — бронзи предки германців, балтів і слов'ян займали різні ареали; по-друге, антропологічні дані, принаймні опосередковано, свідчать на користь тези про давню балто-слов'янську спільність, яку обстоюють фахівці-мовознавці.

Розглядаючи питання про найдавніші морфологічні витоки слов'янства, Т. І. Алексеева чомусь не залучила даних з антропології неолітичних племен гребінцево-накольчастої кераміки Подніпров'я, які залишили пам'ятки культур дніпро-донецької спільності. Згідно з радіокарбонними визначеннями, вони датуються серединою VII — серединою III тис. до н. е.¹¹

Рис. 2. Чоловік із неолітичного могильника біля села Вільнянка Запорізької обл. (реконструкція Г. В. Лебединської)

На думку відомого вітчизняного археолога Дмитра Телегіна, безпосередніми предками дніпро-донецьких племен були носії дніпро-прип'ятської і донецької мезолітичних культур, що мешкали на Волині, Поліссі і в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця. У ранньому неоліті вони активно просувались у степове Подніпров'я, асимілюючи місцеву людність. Саме в цій зоні України, надто в Надпоріжжі та Приазов'ї, досліджено більшість великих колективних

некрополів неолітичної доби: Маріупольський, Вільнянський, Вовницький, Нікопольський, Ясинуватський, Лисогірський та ін. Крім того, вони відомі в південній частині Середньої Наддніпрянщини (Бузьки, Олександріївський, Осипівка, Засуха тощо) і на півночі Криму (Долинка). Згадані пам'ятки, які дістали назву могильників маріупольського типу, були залишені людністю трьох споріднених культур дніпро-донецької спільності — надпорозької, киево-черкаської і донецької. Під час розкопок цих унікальних пам'яток виявлено понад тисячу кістяків, для яких

характерне випростане положення на спині¹².

Аналіз антропологічних матеріалів із неолітичних некрополів України показав, що людність дніпро-донецької спільності належала до своєрідного варіанта протоєвропейського (пізньокроманьйонського) типу, який радянські фахівці-антропологи називали по-різному: В. В. Бунак — “вовницьким”¹³, Г. Ф. Дебец — “кроманьйонським в широкому розумінні”¹⁴, І. І. Гохман — “надпорізько-приазовським”¹⁵. За їх висновками, він мав

північне походження. “Кісткові рештки людей пізнього палеоліту та мезоліту Східної Європи, — писав із цього приводу Г. Ф. Дебец, — належать, принаймні у своїй більшості, людям південного походження, люди ж дніпро-донецької культури є переселенцями з північних областей або їхніми безпосередніми нащадками”¹⁶. За своїми краніологічними характеристиками (загальна масивність, сильний розвиток рельєфу, високе і широке обличчя, дуже низькі орбіти, помірна ширина носа тощо) населення дніпро-донецької спільності загалом близьке до носіїв неолітичних культур гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки північної смуги Євразії¹⁷.

За підсумками сучасних досліджень, в антропологічному складі дніпро-донецьких племен виразно простежується два компоненти. Перший із них, що характеризується доліхокранією, середньовисоким, добре профільованим обличчям, склався на місцевій основі, успадкувавши риси тієї частини мезолітичної людності України, яка представлена скорченими похованнями в могильниках Василівка I і Василівка III. Другий компонент, який характеризується мезокранією і ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя, пов'язаний з прибулими племенами. Носіям обох компонентів були властиві низькі орбіти, середньоширокий ніс з високим переніссям, а головне — широке (у носіїв першого варіанта — 143,5-147,5 мм) і виключно широке (серед представників другого варіанта — 149-159 мм) обличчя¹⁸. (рис. 2).

Опосередкованим свідченням складної етнокультурної ситуації, що склалась в Нижньому Подніпров'ї після появи тут нових племен, є численні ушкодження, виявлені на кістяках похованих у могильниках дніпро-донецької спільності. Так, на черепі № 16 із Василівки II зберігся слід від удару списа чи стріли; на черепі № 18 — округла вм'ятина від удару тупим предметом; на черепі № 64 із Ясинуватки — пролом овальної форми, що став причиною смерті¹⁹.

Аналіз краніологічних матеріалів показує, що риси першого — місцевого — компонента, який простежується в антропологічному складі дніпро-донецьких племен, переважали на півночі ареалу дніпро-донецької спільності — у Середній Наддніпрянщині і, можливо, на

Волині, в басейнах Прип'яті й Німану та на верхньому Дніпрі. Ці регіони України і Білорусі охоплюють ареали київсько-черкаської, волинської, німанської культур і прип'ятсько-поліський варіант дніпро-донецької спільності. За своїми керамічними комплексами, зняттями праці і традиційними формами ведення господарства — мисливством і рибальством — вони знаходять аналогії з хронологічно близькими пам'ятками Південної та Південно-Східної Польщі, відомими під назвою “культура дольково-гжебекової кераміки”²⁰. Вказавши на спільні риси цих формацій, Дмитро Телегін об'єднав їх в один “вісло-дніпровський блок”²¹.

Прикметно, що саме в ареалі вісло-дніпровського блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки зосереджені дуже архаїчні слов'янські гідроніми, окремі з яких є похідними ще від індоєвропейської праоснови²². Найархаїчніші, за висновками відомого російського лінгвіста О. М. Трубочова, локалізуються в Наддніпрянщині (Сопот, Мочац, Стебник тощо), на Волині (Стир, Стубло, Жерев та ін.) і Середній Наддніпрянщині (Трубіж, Говтва, Супой тощо)²³. Доволі велика група давньослов'янських гідронімів досліджена в Пороссі (Тупча, Гобежа, Росава, Гончища) і на Ірпені (Ірпінь, Бабка)²⁴. Значна кількість автохтонних слов'янських водних назв (Вижва, Вілія, Іква, Клязьма, Небель, Прип'ять, Утора) зафіксована в межиріччі Західного Буга і Случі — притоки Горині²⁵.

Сукупність археологічних і лінгвістичних даних, на думку Дмитра Телегіна, дає підстави розглядати широколицих носіїв вісло-дніпровського блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки IV — III тис. до н. е. як давніх предків слов'ян. Застосовуючи ретроспективний метод аналізу, він дійшов висновку про безперервність етногенетичних процесів у Південно-Східній Польщі, на Волині, Поліссі та Поділлі від неолітичних часів і аж до третьої чверті I тис. н. е., коли в окресленому ареалі сформувались ранньослов'янські археологічні культури типу Прага-Корчак-Пеньківка²⁶.

Подібні процеси відбувалися і в північній зоні поширення неолітичних культур гребінцево-накольчастої кераміки, де формувались прабалтські племена. Існує думка, що на початковому етапі свого мовно-культурного роз-

вितку вони були споріднені з праслов'янами. За висновками російського археолога й історика О. Я. Брюсова, балто-слов'янська мовно-культурна спільність склалась у IV тис. до н. е.²⁷ Болгарський мовознавець В. І. Георгієв вважав, що вона сформувалась дещо пізніше, виділяючи такі етапи балто-слов'янських мовних взаємин: балто-слов'янський (III тис. до н. е.), перехідний (рубіж III — II тис. до н. е.), відособлення слов'ян (середина II тис. до н. е.)²⁸

Опосередкованим аргументом на користь висновків про балто-слов'янську спільність, що мала місце в минулому, є підсумки антрополого-одонтологічних досліджень давньої людності Східної Європи, проведених автором даного повідомлення.

Аналіз одонтологічних ознак краніологічних серій із неолітичних некрополів поблизу сс. Ясинуватка і Нікольське, розташованих в Надпоріжжі, показав, що для них властива відсутність чотиригорбикових форм перших нижніх молярів — головного показника редукції зубів, лопатоподібних верхніх медіальних різців, дистального гребеня тригоніда і колінчатої складки метаконіда на першому нижньому молярі. Крім того, для них властивий низький рівень редукції гіпоконуса другого нижнього моляра (10,5 — 14,3 %) і підвищена частота шестигорбикових перших нижніх молярів (9,1 %)²⁹. В обох серіях, що дуже близькі між собою, беззастережно домінують риси архаїчного варіанта т. зв. середньоевропейського типу, характерною рисою якого є невисокий рівень редукції зубної системи і низька “питома вага” ознак “східної”, тобто монголоїдної орієнтації, надто лопатоподібної форми різців, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконіда — провідних одонтологічних характеристик, які доволі чітко диференціюють носіїв різних антропологічних варіантів Євразії³⁰.

“Середньоевропейська” лінія в будові зубів давнього населення України, започаткована людністю неолітичної доби, надалі простежується серед племен ямної культури епохи бронзи (середина III — початок II тис. до н. е.) лісостепової зони Середньої Наддніпрянщини; окремих скіфських груп (I тис. до н. е.) цього ж регіону; частини носіїв черняхівської культури (IV ст. н. е.), в творенні

якої брали участь і прадавні слов'янські племена; окремих груп давньоруської людності Дніпровського Правобережжя³¹.

Що ж до Південної Балтії і суміжних регіонів Східної Європи, то носіями середньоевропейських одонтологічних варіантів тут була людність фат'янівської культури доби бронзи (XVIII — XIV ст. до н. е.), а згодом — середньовічні балтські племена Південної Балтії³².

У наші дні ареал середньоевропейського комплексу, де спостерігаються й “вкраплення” інших європеїдних одонтологічних варіантів (північного грацильного, північного реліктового та південного грацильного), охоплює майже всю територію Литви³³, південну Латвію³⁴, центральну, і, особливо, південну територію європейської частини Російської Федерації, деякі центральні і південні райони Білорусі³⁵, майже всю територію України³⁶.

За спостереженнями латиської дослідниці Ріти Гравере, малоредуковані різновиди середньоевропейського типу нині представлені в тих регіонах Південної Балтії, Білорусі й Росії, де в I — на початку II тисячоліття локалізувались масивні широколищі балтські та слов'янські племена: ятвяги, жемайти, латгали, полоцькі і смоленські кривичі тощо³⁷. Ця закономірність певною мірою простежується й на теренах сучасної України: схожі одонтологічні варіанти розповсюджені в тих регіонах Правобережного Полісся та Волині, де в княжу добу мешкали нащадки літописних волинян і древлян — представники відносно масивних, широколицих краніологічних типів³⁸.

Загалом аналіз даних, які стосуються епохальної динаміки одонтологічних характеристик балтів і слов'ян, дає підстави погодитися з думкою російського вченого О. О. Зубова про те, що середньоевропейський одонтологічний тип “відображає властивості єдиного субстрату, на основі якого формувались фізичні особливості балтських і слов'янських народів”³⁹.

Отже, з наведеного можна зробити висновки, що найдавніші антропологічні витoki слов'ян слід шукати в середовищі широколицих племен вісло-дніпровського блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки неолітичної доби — носіїв масивних середньоевропейських одонтологічних варіантів. Внаслідок обмеже-

ності джерельної бази, де зберігається чимало "білих плям", ця теза поки що має характер гіпотези, для обґрунтування якої слід залучити додаткові дані як з антропології, так і суміжних галузей знань.

Київ

Список використаної літератури:

1. Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Основы антропологии. — М., 1955. — С. 331.
2. Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Антропология о происхождении славян // Природа. — 1989. — №1. — С. 65.
3. Сегада С. Антропологичний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К., 2001. — С. 143.
4. Восточные славяне. Антропология и этническая история (ответ. редактор — Т. И. Алексеева). — М., 1999. — С. 310.
5. Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 26.
6. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 271-272.
7. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. — Рига, 1975.
8. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1973. — С. 11-31.
9. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 35.
10. Алексеева Т. И., Макаров Н. А., Балуева Т. С., Сегада С. П., Федосова В. Н., Козловская М. В. Ранние этапы освоения Русского Севера: история, антропология, экология // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1983. — С. 30.
11. Потехина И. Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999. — С. 8.
12. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991. — С. 33-44.
13. Бунак В. В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды института этнографии АН СССР им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — Т. XLIX. — М., 1959. — № 49.
14. Дебец Г. Ф. О физическом типе населения днепро-донецкой культуры // Советская археология. — 1966. — № 1. — С. 14-24.
15. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). — М., 1966.
16. Дебец Г. Ф. Цит. работа. — С. 19.
17. Потехина И. Д. Цит. работа. — С. 162.
18. Там само. — С.159-160.
19. Там само. — С. 36.
20. Prahistoria Ziemi Polskich. II. Neolit, W., 1979.
21. Телегин Д. Я. Прасловяне и их этнокультурное окружение в нео-энеолитическое время (IV — III тыс. до н. э.) // Лаврский альманах. — 2003 — № 9. — С. 184-198.
22. Топоров В. М., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962; Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. — М., 1968; Железняк И. М. Роль і етнолінгвістичні процеси середньо-дніпровського Правобережжя. — К., 1987.
23. Трубачев О. Н. Цит. работа.
24. Железняк И. М. Цит. работа. — С.153.
25. Шультяч В. П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 333.
26. Телегин Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-двінського регіону в етногенетичних процесах балтів і слов'ян // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 32-45.
27. Брюсов А. Я. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952.
28. Георгиев В. И. Исследования по сравнительному историческому языкознанию // Родственные отношения индо-европейских языков. — М., 1958.
29. Сегада С. Цит. работа. — С.150.
30. Зубов А. А., Халдеева Н. И. Одонтология в современной антропологии. — М., 1989.
31. Сегада С. П. Антропологичні особливості людності Українського Полісся // Древліани. Вип. 1. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів, 1996. — С. 83-96; Сегада С. П. Скифское население Северного Причерноморья по данным этнической одонтологии // Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Материалы полевого семинара. — Тирасполь, 1997. — С. 66-68; Сегада С. П. Антропологичний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2001. — Вип. 6. — С. 30-36.
32. Гравере Р. У. Этническая одонтология латышей. — Рига, 1987.
33. Папрецкене И. Антрополого-одонтологическая характеристика литовцев // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М., 1986. — С. 165-171.
34. Гравере Р. У. Цит. работа.
35. Зубов А. А., Халдеева Н. И. Цит. работа.
36. Сегада С. Цит. работа.
37. Гравере Р. У. Цит. работа. — С. 201.
38. Сегада С. П. Антропологичні дослідження в Північно-Східній частині Житомирщини // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 2. Овручина. 1995. — Львів, 1999. — С.7-18.
39. Зубов А. А. Предисловие // Гравере Р. У. Этническая одонтология латышей. — Рига, 1987. — С. 4.

The article suggests several points of view on the origin of Slavonic folks according to anthropological data that help to reconstruct important aspects of ethnogenic processes. The author discusses some researchers' concepts and makes his own conclusion, that the oldest anthropological origins of Slavonic culture should be looked for among wide-faced tribes of Visla-Dnipro block of cultures of neolith. It is stressed on assumptive character of the idea and the need to engage the data of anthropology and contiguous branches to develop the theory.